

Elżbieta Kościńska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego W Bydgoszczy

Kapitał społeczny seniorów jako źródło wsparcia rodziny

Senior's social capital as source of family support

ABSTRACT: The article presents demographic situation of contemporary societies particularly including demographic situation in Poland and human and social capital of elders. It discusses the concept of human and social capital of seniors in the view of literature. Based on personal research the article reveals human and social capital of seniors and the use of this capital by children and grandchildren of the elders. The results of this research prove that the mostly used capital of seniors by the closest ones is the material capital. Non-material capital manifesting in the possession of life wisdom, experience is much less frequently noticed and used by the closest ones.

KEYWORDS: Senior, human and social capital, usage of senior's capital by children or grandchildren.

STRESZCZENIE: W artykule przedstawiono sytuację demograficzną Polski. Omówiono koncepcję kapitału ludzkiego i społecznego osób starszych w świetle literatury przedmiotu. Na podstawie własnych badań ukazano kapitał ludzki i społeczny seniorów oraz jego wykorzystanie przez dzieci i wnuki. Wyniki badań własnych dowodzą, że najczęściej wykorzystywanym kapitałem osób starszych przez najbliższych jest kapitał materialny. Kapitał niematerialny – mądrość życiowa, doświadczenia, jest rzadziej dostrzegany i wykorzystywany przez najbliższych.

SŁOWA KLUCZOWE: Senior, kapitał ludzki i społeczny, wykorzystanie kapitału seniorów przez dzieci wnuki.

Wprowadzenie

W ostatnich dekadach wzrosło zainteresowanie nauk społecznych problematyką osób starszych. „Coraz liczniejsze pokolenia osób po 60 r.ż. postrzegane są jako zagrożenie, a proces starzenia się jako dramat osobisty i niewy-

godny problem społeczny” (Marchewka i in. 2012, s. V). Tymczasem osoby w wieku senioralnym mogą prowadzić aktywne i pełne radości życie. Mogą podejmować różne aktywności i wykorzystywać swój kapitał ludzki i społeczny dla dobra najbliższych i dla społeczeństwa. Celem artykułu jest przedstawienie kapitału ludzkiego i społecznego seniorów oraz wykorzystanie poszczególnych jego elementów przez osoby najbliższe.

Ludzie starzy w społeczeństwie

Proces postępującego starzenia się ludności, czyli wzrost odsetka osób powyżej 60. (europejska granica wiekowa) lub 65. roku życia (propozycje ONZ akceptowane w Stanach Zjednoczonych i w Wielkiej Brytanii) jest nieuniknioną konsekwencją przemian dwóch składowych ruchu naturalnego – rozrodzności i umieralności (Szukalski 2007, s. 13). Już od 2. poł. XX wieku obserwuje się wzrost liczby osób starszych. Szacuje się, że na świecie żyje około 600 mln ludzi powyżej 60. roku życia, a co miesiąc przybywa milion następnym. W związku z tym przypuszcza się, że w roku 2020 ich liczba wzrośnie do miliarda. Postępujące starzenie się społeczeństw najwyżej rozwiniętych krajów świata jest faktem demograficznym (Woźniak 2001, s. 388). Zjawisko to dotyczy również Polski.

Tabela 1. Prognoza liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w podziale na miasto – wieś w latach 2008–2035

Tys./lata	2007	2008	2009	2010	2015	2020	2025	2030	2035
Ogółem	6082,5	6186,3	6295,1	6413,9	7380,3	8367,9	8996,7	9289,1	9621,7
Miasta	3796,0	3886,9	3980,3	4079,7	4802,7	5444,7	5750,8	5803,1	5895,3
Wieś	2286,5	2299,4	2314,8	2334,2	2577,7	2923,2	3245,9	3486,1	3726,3
%/lata	2007	2008	2009	2010	2015	2020	2025	2030	2035
Ogółem	16,0	16,2	16,5	16,8	19,4	22,1	24,0	25,2	26,7
Miasta	16,3	16,7	17,2	17,6	21,0	24,0	25,8	26,6	27,8
Wieś	15,5	15,5	15,5	15,6	17,1	19,3	21,4	23,3	25,2

Źródło: GUS 2009.

Starość to najbardziej skomplikowana faza ze względu na mnogość trudnych zadań, wykonywanie których bardziej niż w innej fazie rozwoju związane jest zarówno z procesami biologicznymi, jak i psychicznymi oraz zmianami w sferze społecznej aktywności jednostki (Szatur-Jaworska 2000, s. 33–34). Starość jako okres życia ma różne oblicza. Ludzie starsi są zbiorowością znacznie zróżnicowaną pod względem wieku, sprawności, stanu zdrowia, prefero-

wanych wartości, postaw. W starości można wyróżnić pewne prawidłowości: obniżanie się wraz z wiekiem sprawności fizycznej, zmiany w sferze psychicznej, zmniejszenie się możliwości przystosowawczych, przejście na emeryturę, pogorszenie się sytuacji i pozycji społecznej, zwiększenie ilości czasu wolnego, posiadanie doświadczeń tzw. mądrości życiowej (por. Marchewka i in. 2012).

Wraz z zachodzącymi zmianami w życiu osób starszych, zmienia się ich rola w rodzinie i społeczeństwie. Wraz z wiekiem przenosi się „znaczenie człowieka z dziedzin ekonomii i polityki na dziedziny bardziej duchowe – mniej dostrzegalne, ale niezmiernie ważne. Ludzie starzy utrwalają w społeczeństwie wszystkie sprawdzone osobistym życiem wartości, normy i wzory stosunków międzyludzkich, szczególnie rodzinnych. Przekazują młodym na ogół prawidłowy stosunek do społeczeństwa i państwa, do dóbr materialnych i całej doczesności. Uczą młodsze pokolenia odwagi życia, umiejętności znoszenia porażek, a także przeżywania sukcesów. Są wspaniałym uzupełnieniem zinstytucjonalizowanego kształcenia i wychowania. [...] W tym wszystkim tkwi ogromna wartość ludzi starych w zmieniającym się szybko nowoczesnym społeczeństwie” (Dyczewski 1994, s. 11).

Na przestrzeni wieków społeczeństwa przejawiały różny stosunek do osób starszych, ich pozycja w społeczeństwie zależała i nadal zależy od takich czynników, jak: uwarstwienie społeczne, sytuacja materialna ludzi starych, zamożność społeczności, kondycja fizyczna ludzi starych, struktura rodziny, „dwoistość starości”, typ kultury, normy estetyczne, sytuacja demograficzna oraz czynnik polityczny (Szatur-Jaworska 2000, s. 29–33). Współcześnie starość jawi się najczęściej jako mało atrakcyjny okres w życiu człowieka. Należy jednak pamiętać, że wraz z upływem lat człowiek nie traci wszystkich swoich możliwości. „Jego wiedza, umiejętności i doświadczenia mogą i powinny być wykorzystane z obopólną korzyścią w rodzinie, w społeczeństwie. Na znaczenie okresu starości wskazuje również tradycja, w której to osoby starsze są niekwestionowanymi autorytetami, doradcami, mędrkami. Nadal są nosicielami pewnych sprawdzonych wartości etycznych i moralnych, tradycji rodzinnych, społecznych i narodowych” (Woźnicka 2002, s. 5). W kontekście kapitału społecznego seniorów ważne jest dostrzeżenie elementów składowych kompetencji, które niezauważone oraz niewykorzystane lub nierozwinięte, a wielokrotnie niedoceniane, obniżają pozycję ludzi starszych w społeczeństwie.

Kapitał społeczny jako kategoria w pedagogice społecznej

Kapitał ludzki najszerzej można określić jako wartość, która jest niemożliwa do sprzedania. Z perspektywy pedagogicznej ten rodzaj kapitału silnie ko-

responduje z koncepcją sił ludzkich Heleny Radlińskiej, rozumianych jako cechy posiadane przez jednostki i grupy (Szmagański 1999, s. 268–270). Kapitał ludzki jest jednym z czynników determinujących rozwój społeczny i rozumiany jest jako zespół wiedzy, umiejętności, zdrowia, energii witalnej zawartej w danym narodzie. Do podstawowych czynników wzmacniających kapitał zalicza się nakład czasu poświęconego na pracę nad własnym rozwojem połączony z użytym zasobem pieniężnym oraz zasięg i efektywność sektorów specjalistycznych takich jak między innymi: oświata, służba zdrowia, działy prowadzące badania naukowe (Kowaleski 2005, s. 377). Im więcej wartościowego kapitału ludzkiego w danej zbiorowości, tym społeczeństwo jest bardziej zintegrowane i ukierunkowane na funkcjonowanie zgodne z humanistycznymi wartościami. Społeczeństwo pojmowane jako zbiór jednostek jest ściśle związane poprzez kapitał ludzki z poszczególnymi podmiotami go tworzącymi. Dostrzeżenie oraz rozwój kapitału tkwiącego w członkach społeczeństwa służy rozwojowi całej zbiorowości, gdyż wszystkie osoby, niezależnie od wieku, poprzez nieustanną interakcję tworzą struktury, w których egzystują (Tomczyk 2011, s. 126).

W realizowanym w latach 2007–2013 programie operacyjnym „Program Operacyjny Kapitał Ludzki” termin „kapitał ludzki” jest definiowany jako pojęcie oznaczające „zasób wiedzy, umiejętności oraz potencjału zawartego w każdym człowieku i w społeczeństwie jako całości, określającym zdolności do pracy, adaptacji do zmian w otoczeniu oraz możliwości tworzenia nowych rozwiązań. W bezpośredniej korelacji z kapitałem ludzkim pozostaje kapitał społeczny, oznaczający zasoby umiejętności, informacji, kultury, wiedzy i kreatywności jednostek oraz związki pomiędzy ludźmi i organizacjami. Przy czym podkreślić należy, iż kapitał społeczny nie jest tylko prostą sumą kapitałów jednostek, ale jest także kreowany przez instytucje oraz pomnażany poprzez ich zdolność do współdziałania” (Program 2007, s. 11). W ujęciu Pierre’a Bourdieu (1985, s. 248) kapitał społeczny to „zbiór rzeczywistych i potencjalnych zasobów, jakie związane są z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej instytucjonalizowanych związków wspartych na wzajemnej znajomości i uznaniu lub, inaczej mówiąc, z członkowstwem w grupie, która dostarcza każdemu ze swych członków wsparcia w postaci kapitału posiadanego przez kolektyw, wiarygodności, która daje im dostęp do kredytu w najszerszym sensie tego słowa”. P. Bourdieu postrzega kapitał społeczny jako zasób poszczególnych jednostek.

Kapitał ludzki i społeczny seniorów

Gerontolodzy społeczni twierdzą, że należy zdiagnozować i zagospodarować kapitał ludzki i społeczny osób w podeszłym wieku w szczególności

w odniesieniu do poprawy wykorzystania ich zasobów niematerialnych i możliwości zaspokajania ich potrzeb w społecznościach lokalnych (Szatur-Jaworska 1991, s. 250). Starość wnosi w życie wiele nowych wartości – wyposaża w doświadczenie, rozważny osąd, większy dystans do wszelkich zmian, obiektywizm w postrzeganiu rzeczywistości, w analityczną refleksyjność i zaangażowanie emocjonalne w sprawy wykraczające poza byt jednostkowy. Często przynosi też przeświadczenie, że w sytuacji, gdy już niczego nie można zmienić w otaczającym świecie, można przynajmniej przekazać swą mądrość życiową następnym pokoleniom. Równie ważne dla wszystkich pokoleń jest kontynuowanie tradycji kulturowej, poznawanie swojej historii, przeszłości i korzeni, które stanowią o tożsamości narodowej i pozwalają budować przyszłość na fundamencie niepowtarzalnych dokonań poprzednich generacji (Trafiałek 2001, s. 83–84). Osoby starsze mają dużą wiedzę o świecie, relacjach międzyludzkich, ludzkim zmaganiu się z życiem (Halicki 2000, s. 18). Jednak jak pisze Joanna Janiszewska-Rain (2005, s. 622), wszelkie osiągnięcia seniorów: „wiedza, profesjonalizm, mądrość, bogactwo różnorodnych doświadczeń – mają znaczenie o tyle, o ile mogą jeszcze komuś służyć, o ile zostaną docenione, uznane czy wykorzystane przez innych ludzi”.

Elżbieta Trafiałek (2004, s. 165–166) wyróżniła siedem potencjałów tworzących kapitał ludzki seniorów:

- ekonomiczny (wypełniają deficyty finansowe swoich rodzin);
- konsumencki (zapotrzebowanie na specyficzne towary i usługi);
- opiekuńczy i samopomocowy (ich aktywność jest alternatywą dla instytucji publicznych);
- kulturowy (przywiązanie do tradycji oraz wartości uniwersalnych i narodowych utrwalających tożsamość);
- integracyjny i emocjonalny (bezinteresowna aktywność w środowisku rodzinnym i lokalnym, np. we wspólnotach wyznaniowych i organizacjach pozarządowych);
- edukacyjny (przekaz pokoleniowy, doradztwo w relacjach zawodowych i środowiskowych);
- polityczny (zdyscyplinowany elektorat).

Oprócz wymienionych powyżej potencjałów, seniorzy posiadają znaczący potencjał działania, który Artus Fabiś i Arkadiusz Wąsiński (2008, s. 68) ujmują w następujących kategoriach:

- czasu – seniorzy mają znacznie więcej czasu niż osoby pracujące i troszczące się o własne rodziny, więc mogą poświęcić go na inne kategorie działań (np. prospołecznych);

- doświadczenia – mają znaczący bagaż doświadczeń życiowych pod względem ilościowym i jakościowym, których młodszy członkowie wspólnoty z racji wieku nie posiadają;
- roztropności – kierując się własnym doświadczeniem, stronią od pochopnych nieprzemyślanych decyzji i działań;
- zaangażowania – podejmują się konkretnych zadań z własnej woli ze względu na ważność zaplanowanego projektu, włączają się więc do zorganizowanych czynności, nie oczekując zysków finansowych, lecz satysfakcji z wykonywanego dzieła;
- odpowiedzialności – jeśli włączają się w realizację projektu, to zwykle z myślą o dobru mieszkańców, społeczności lokalnej, gdyż wykonywane czynności podejmowane są z przekonaniem o wartości i konieczności danej inicjatywy.

Kapitał seniorów związany jest z wieloma funkcjami realizowanymi przez nich w rodzinie i w najbliższym otoczeniu społecznym. Zaliczyć do nich można funkcje:

- gospodarczą – dla wielu osób rodzina w najstarszym etapie życia jest najważniejszą wartością oraz polem aktywności życiowej objawiającej się we wspólnym prowadzeniu gospodarstwa domowego, w którym dokonuje się transfer usług i świadczeń; rodzinna przestrzeń stwarza warunki nie tylko do wszelkich transferów materialnych oraz niematerialnych, lecz także daje sposobność na podtrzymywanie silnych relacji pomiędzy najbliższymi osobami;
- ekonomiczną – czynnikiem sprzyjającym więzi rodzinnej jest niezależność finansowa; dzięki stałym przychodom, głównie z tytułu emerytury, seniorzy nie są „ciężarem” dla rodziny, a wielokrotnie dzielą swój zasób pieniężny z dziećmi i wnukami; w przypadku, gdy rodzina boryka się z ubóstwem finansowym, seniorzy są głównym źródłem dochodu, umacniając tym samym swoją pozycję; możliwość wspierania dzieci bywa dla seniorów źródłem satysfakcji, a także dowodem ich użyteczności;
- emocjonalno-ekspresyjną – międzypokoleniowe więzi emocjonalne budowane w najbliższej rodzinie seniorów warunkują utrzymywanie stałych i bliskich kontaktów; bezinteresowne wsparcie emocjonalne udzielane przez seniorów jest wartością niemierzalną, a także w wielu wypadkach oczekiwaną i potrzebną;
- socjalizacyjną – seniorzy poprzez kontakt ze swoimi rówieśnikami oraz członkami rodziny uspołecniają się oraz socjalizują najbliższe osoby;
- wychowawczą i kulturową – doświadczenie życiowe ludzi starszych jest bezcenne z perspektywy transferu tradycji rodzinnej i narodowej;

seniorzy są doskonałym ogniwem służącym naturalnemu przekazywaniu wzorców, gdyż mieli możliwość doświadczenia wielu sytuacji, na podstawie których zbudowali swój system wartości;

- opiekuńczą – dla wielu rodzin babcie i dziadkowie są doświadczonymi „ekspertami” w dziedzinie opieki nad małymi dziećmi (Szarota 2010, s. 107–108).

Podsumowaniem rozważań teoretycznych na temat zasobów kapitału ludzkiego i społecznego seniorów niech będą słowa Wojciecha Pędicha (1996, s. 23) „międzypokoleniowe kontakty w rodzinie są korzystne nie tylko ze względu na możliwość wzajemnych usług (np. opieka nad wnukami), ale także jako czynnik wychowawczy, wpływający na kształtowanie poglądów i obyczajów. Często dziadkowie łatwiej niż rodzice potrafią przekazać najmłodszemu pokoleniu swoje doświadczenie życiowe, czasami także umiejętności (babcia uczy wnuczkę np. robienia konfitur) oraz wynikające z doświadczenia postawy: poczucie obowiązku, zasady moralne, patriotyzm”.

Procedura badań własnych

Pozyskanie informacji na temat kapitału osób starszych pozwoli określić zasoby, jakimi dysponują rodziny, tj. pokazać, na jaki kapitał społeczny w postaci wsparcia seniorów mogą liczyć rodzice i ich dzieci. W badaniach interesowano się następującymi składnikami kapitału społecznego seniorów: potencjałem: ekonomicznym, opiekuńczym, kulturowym, wychowawczym, potencjałem roztropności i potencjałem wolnego czasu. Drugim aspektem badań było pozyskanie informacji od rodziców i dzieci na temat wykorzystywanych przez nich elementów kapitału społecznego seniorów.

W badaniach wykorzystano kwestionariusze ankiety konstrukcji własnej, jeden skierowany do seniorów, drugi do rodziców, trzeci do dzieci. Kwestionariusz dla seniorów zawierał pytania dotyczące danych składników kapitału społecznego. Kwestionariusz dla rodziców obejmował pytania dotyczące liczby dzieci w rodzinie oraz elementów kapitału seniorów, z których korzystają. Kwestionariusz skierowany dotyczył wykorzystywania przez nich elementów kapitału seniorów.

Dobór badanej próby miał charakter losowy. W pierwszym etapie ankiety wysłano do 256 rodzin, z których 63 spełniały przyjęte kryteria doboru (rodziny trzypokoleniowe), spośród których 11 odmówiło udziału w badaniach. Ostatecznie w badaniach wzięły udział 52 rodziny. Badania przeprowadzono na przełomie 2015 i 2016 roku (listopad i grudzień 2015, styczeń, luty 2016), w Toruniu na osiedlu Rubinkowo.

Wyniki badań

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 2 największy odsetek wśród badanych to tzw. rodziny małe (2+1 i 2+2), które łącznie stanowiły 69,2% badanych rodzin. Wszystkich dzieci, w badanych rodzinach było 106, w tym w wieku 2–10 lat dziesięcioro. Pozostałe 96 dzieci było w wieku od 11 do 22 lat i wśród tej grupy przeprowadzono badania ankietowe.

Tabela 2. Rodziny wg liczby posiadanych dzieci

Wielkość rodziny	N	%
2+1	19	36,5
2+2	17	32,7
2+3	12	23,1
2+4	3	5,8
2+5	1	1,9

Źródło: badania własne.

Tabela 3. Deklarowany przez seniorów kapitał materialny i niematerialny % odpowiedzi

Kapitał materialny		Kapitał niematerialny	
Rodzaje	%	Rodzaje	%
Mieszkanie	93	Czas wolny	96
Samochód	57	Dyspozycyjność	93
Garaż	48	Doświadczenie życiowe	83
Oszczędności	47	Wiara	79
Działka	45	Umiejętność gospodarowania pieniędzmi	67
Papiery wartościowe	12	Umiejętność doradzania w sytuacjach trudnych	63
Lokaty	6	Przywiązanie do tradycji	59
		Opiekuńczość	52
		Oszczędność	46
		Odpowiedzialność	38
		Chęć niesienia pomocy	23
		Doświadczenie zawodowe	22
		Wiedza pedagogiczna, historyczna	18
		Umiejętność słuchania	12
		Wrażliwość na cierpienie innych	12
		Strażnik prawa	7

Źródło: badania własne.

Dominująca część wskazań odnoszących się do kapitału jaki mają seniorzy, dotyczy zasobów niematerialnych. Niemal wszyscy badani seniorzy dysponują czasem wolnym i są dyspozycyjni (kolejno 96% i 93%). Wśród najczęstsz

wymienianych elementów pojawia się również: doświadczenie życiowe, wiarę, umiejętność gospodarowania pieniędzmi, umiejętność doradzania w sytuacjach trudnych, przywiązanie do tradycji oraz opiekuńczość. Posiadanie powyższych zasobów podała ponad połowa badanych seniorów. Pozostałe zasoby wskazało mniej respondentów, najrzadziej wymieniany był zasób, „strażnik prawa”. Wymienione zasoby można określić jako zasoby niemierzalne. Badani seniorzy mają również zasoby mierzalne, materialne. Niemal wszyscy badani (93%) dysponują własnym mieszkaniem, ponad połowa seniorów (57%) ma samochód, nieco mniej garaż, działkę i oszczędności. Badania przeprowadzone wśród seniorów pokazują, że posiadają oni duży zasób kapitału materialnego i niematerialnego.

Kolejnym aspektem badań było pozyskanie informacji na temat wykorzystania posiadanego przez seniorów kapitału, przez ich dzieci i wnuki. Uzyskane wyniki w tym zakresie przedstawione są w tabelach 4, 5 i 6.

Tabela 4. Wykorzystanie kapitału materialnego seniorów przez dzieci

Rodzaje zasobów	N	%
Mieszkanie	43	82,7
Oszczędności	41	78,8
Działka	41	78,8
Samochód	38	73,1

Źródło: badania własne.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 4, seniorzy są źródłem wsparcia materialnego dla większości badanych rodzin. Przedstawia się ono następująco:

1. Ponad 80% badanych rodzin zajmuje mieszkanie, które jest własnością ich rodziców.
2. Około 80% badanych korzysta z pomocy finansowej seniorów. W ramach tej formy wsparcia seniorzy częściowo opłacają bieżące rachunki, w całości lub częściowo finansują edukację wnuków. Częściowo refundują dzieciom i wnukom wakacje. Wspomagają w zakupie odzieży i w większych wydatkach rodzinnych. W przypadku 6% badanych rodzin, seniorzy spłacają raty kredytu.
3. Około 80% rodzin korzysta z działki, która jest własnością seniorów. Jest to często miejsce rekreacji całej rodziny, a także źródło świeżych warzyw i owoców.
4. Około 40% badanych rodzin korzysta z samochodu będącego własnością seniorów.

Tabela 5. Wykorzystanie kapitału niematerialnego seniorów przez dzieci

Rodzaje zasobów	N	%
Czas wolny, dyspozycyjność, odpowiedzialność	52	100
Chęć niesienia pomocy rodzinie	50	96,1
Przekaziciele tradycji	48	92,3
Wsparcie w sytuacjach trudnych	28	53,8
Wspólne spędzanie czasu wolnego	17	32,7
Wspomnienia seniorów	12	23,1

Źródło: badania własne.

Zasoby niematerialne seniorów jako źródło wsparcia wykorzystują wszystkie badane rodziny. Wygląda ono następująco:

1. Wszystkie badane rodziny korzystają z zasobu czasu wolnego seniorów, w którym seniorzy opiekują się dziećmi. Badani podawali dwa główne powody korzystania z tej formy wsparcia: zaufanie do rodziców oraz oszczędności finansowe. Badani podkreślali również, że dzięki temu, iż ich rodzice opiekują się wnukami mogą spokojnie spędzać czas wolny, np. pójść do kina, teatru.
2. Chęć niesienia pomocy rodzinie przejawia się w przygotowywaniu posiłków oraz pomocy w prowadzeniu gospodarstwa domowego. Dla części rodzin ta forma pomocy umożliwia podejmowanie dodatkowej pracy.
3. Ponad 90% badanych dostrzega kapitał seniorów jaki tkwi w przekazywaniu tradycji. Rodziny korzystają z pomocy seniorów w przygotowywaniu świąt. Seniorzy przygotowują tradycyjne potrawy świąteczne i podczas tych czynności opowiadają wnukom o dawnych tradycjach związanych ze świętami.
4. Nieco ponad połowa badanych radzi się swoich rodziców w trudnych sytuacjach życiowych. Są to najczęściej sytuacje związane z problemami w wychowywaniu dzieci oraz konflikty małżeńskie.
5. Około 1/3 badanych spędza czas wolny z seniorami. Podczas wspólnie spędzanych chwil rodzice, dzieci i dziadkowie organizują zabawy, wspólne „wypadki” na działkę, do lasu. Dużo rozmawiają; dziadkowie poznają świat wnuków, a wnuki świat dziadków.
6. niespełna 1/4 badanych dostrzega potencjał seniorów w ich wspomnieniach. Powracanie do wspólnie przeżytych lat, a także możliwość poznania ciekawych wydarzeń z życia seniorów i dalszej rodziny.

Tabela 6. Wykorzystanie kapitału seniorów przez wnuki

Rodzaje zasobów	N	%
Oszczędności	94	98,0
Czas wolny	63	65,6
Cierpliwość	24	25,0
Przekazaciele tradycji	12	12,5
Wiara	11	11,4
Umiejętność słuchania	9	9,4
Wiedza pedagogiczna, historyczna	6	6,2

Źródło: badania własne.

Badani wnukowie korzystają z różnych zasobów kapitału społecznego swoich dziadków. Najwięcej z zasobu materialnego jakim są oszczędności oraz z zasobu niematerialnego – czasu wolnego. Wykorzystanie kapitału społecznego dziadków przez wnuki wygląda następująco:

1. Niemal wszyscy badani wnukowie (98%) otrzymują wsparcie finansowe od swoich dziadków. Najczęściej jest to drobne kieszonkowe, zakup odzieży oraz pomoc finansowa w czasie studiów. Jak deklarowali badani, zawsze mogą liczyć na wsparcie finansowe dziadków.
2. Niemal 2/3 badanych wnuków wykorzystuje czas wolny dziadków. Młodzi wnukowie wspólnie z dziadkami grają w gry planszowe, warcaby.
3. 1/4 badanych docenia cierpliwość swoich dziadków. Jak twierdzili wnukowie, dziadek i babcia zawsze cierpliwie słuchają ich opowiadań, o tym co np. działo się w szkole. Wysłuchują od początku do końca opowiadań o problemach, doradzają.
4. Ponad 11% twierdziło, że dziadkowie, głównie babcie, przekazują im wartość wiary, to z nimi chodzili od najmłodszych lat do kościoła, na majowe nabożeństwa. Dziadkowie uczą ich katechizmu, opowiadają historie świętych.
5. Najmniej badanych (6,2%) podało, że dziadkowie pomagali im w nauce języka polskiego i historii.

Analizy poczynione na potrzeby niniejszego opracowania wykazały dość jednoznacznie, że dzieci seniorów najczęściej korzystają z zasobów materialnych, czasu wolnego, dyspozycyjności, chęci niesienia pomocy oraz wiedzy na temat tradycji. Zapewne dyspozycyjność i chęć niesienia pomocy wiążą się z czasem wolnym, w którym seniorzy opiekują się wnukami i pomagają w prowadzeniu gospodarstwa domowego. Pomoc w wychowaniu i opiece oraz udział w pracach gospodarstwa domowego niejednokrotnie umożliwiają podjęcie albo kontynuowanie pracy zawodowej, co podkreślali badani rodzice.

Jak wskazują wyniki badań, prawie 3/4 dzieci i niemal 100% wnuków korzysta z zasobów materialnych seniorów, co może być spowodowane ich trudną sytuacją ekonomiczną. W tym miejscu należy podkreślić, że dzieci nie podały, że nie nauczyli się od seniorów ważnej umiejętności – oszczędzania w trudnej sytuacji materialnej.

Wskazane powyżej formy pomocy kierowane do dzieci i wnuków przez osoby starsze są znane od dawna. Prezentowane wyniki nie są w tym zakresie odkrywcze, jedynie potwierdzają dotychczasowe dane. Można zatem przyjąć, że korzystanie przez młodszych członków rodziny z powyższych zasobów jest dla nich oczywiste, a i sami seniorzy postrzegają tę formę pomocy jako rzecz naturalną. Być może na takie zachowania seniorów ma wpływ upowszechniony w danym społeczeństwie stereotyp przejmowany przez nich samych. Powielają oni wobec siebie postawy analogiczne do tych, jakie przejawia wobec nich społeczeństwo, wykonując narzucone zadania – tutaj może to być obowiązek wspierania finansowego i materialnego dzieci i wnuków.

Ważnymi cechami współczesnego człowieka powinny być: odpowiedzialność, chęć niesienia pomocy innym, umiejętność słuchania, wrażliwość na cierpienie innych. Powyższe cechy stanowią podstawę człowieczeństwa, a jednak nie są postrzegane przez młodsze pokolenia jako kapitał seniorów, z którego można korzystać i z którego można się uczyć.

Dziadkowie są przekazicielami kultury i tradycji. Przekaz kultury i tradycji rodzinnej i indywidualnego doświadczenia prowadzi do kształtowania postaw obywatelskich i patriotycznych. Przyczynia się do wzrastania młodego człowieka w państwo, naród oraz w środowisko lokalne. Nabiera to szczególnej wagi w czasach, gdy wiele wartości i tradycji traci na znaczeniu w codziennym życiu (por. Tyszkowa 1990). Prezentowane wyniki badań dowodzą, że nad tymi wartościami dominują wartości materialne. Być może wpływ na to, ma sposób postrzegania dziadków, który może być bardzo różny. Dziadkowie mogą być postrzegani jako wielcy, jako autorytety, lub jako „słabi”, narzekający na swój los, bezbronni starcy, jako odległe postacie (Wiśniewska-Roszkowska 1993, s. 306), które nie mogą być autorytetem, wzorcem w zakresie zachowania i kształtowania postaw. Stosunek wnuków do dziadków oraz ich roli w wychowaniu jest najczęściej kształtowany przez ich rodziców. Jeśli rodzice zauważają w seniorach tylko potencjał materialny można zakładać, że również ich dzieci nie docenią innych wartości ich dziadków.

Podsumowanie

Proces starzenia się człowieka to nie tylko zmiany chorobowe, niepełnosprawność, czekanie na pomoc innych. To prawda, że wraz z upływem czasu

możemy być mniej sprawni fizycznie, ale też należy podkreślić, że przeżyte lata wzbogacają nas w mądrość życiową, cierpliwość, doświadczenie. „Doświadczenie zdobywa się przez całe życie, szczególnie w spotkaniu z innymi ludźmi. Ludzie starsi uzyskali w życiu cały kompleks wiedzy w relacjach międzyludzkich” (Halicki 2000, s. 19), z którego mogą i powinny korzystać młodsze pokolenia. Przeżycie wielu trudnych sytuacji pozwala starszemu człowiekowi patrzeć z dystansem i obiektywnie na trudności życiowe, które młodzi postrzegają jako trudne i nie do rozwiązania. Zakończenie pracy zawodowej oznacza z reguły dysponowaniem dużą ilością wolnego czasu, który, jeśli jest dobrze wykorzystany, daje seniorom zadowolenie i satysfakcję z życia. Ludzie dojrzały mają wiele możliwości, które mogą być wykorzystane nie tylko dla dobra ich samych, ale również z korzyścią dla najbliższych i społeczeństwa. Zbiór doświadczeń zdobyty w ciągu życia zawodowego, społecznego, rodzinnego i osobistego generuje mądrość życiową seniorów, a z niej tworzy się kapitał ludzki i społeczny, nie zawsze postrzegany przez najbliższe otoczenie starszej osoby.

Kapitał ludzki i społeczny seniorów jest zagadnieniem wielowymiarowym, odnosi się do zasobów niematerialnych i materialnych. Część tych elementów pozostaje nadal niezagospodarowana. Powołując się na opinie cytowanych w tekście gerontologów należy podkreślić, iż istnieje potrzeba poznawania i propagowania kapitału ludzkiego i społecznego seniorów, zwłaszcza, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że niemal z każdym rokiem przybywa osób w wieku powyżej 60 roku życia.

Literatura

- Bourdieu P., (1985), *The forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J.G. Richardson (red.), Greenwood, New York.
- Dyczewski L., (1994), *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Fabiś A., Wąsiński A., (2008), *Aktywność seniorów w Internecie*, [w:] *Aktywność społeczna, kulturalna i oświatowa seniorów*, A. Fabiś (red), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji, Bielsko-Biała.
- Halicki J., (2000), *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej. Studium historyczno-porównawcze*, Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok.
- Janiszewska-Rain J., (2005), *Okres późnej dorosłości. Jak rozpoznawać potencjał ludzi w wieku podeszłym?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, Brzezińska A.I. (red), GWP, Gdańsk.
- Kowaleski T., (2005), *Zagadnienia kapitału ludzkiego w kontekście funkcjonowania banku*, [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Kapitał ludzki i intelektualny*, cz. 2, Woźniak M. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Marchewka A., Dąbrowski Z., Żołądź J.A. (red.), (2012), *Przedmowa*, [w:] *Fizjologia starzenia się. Profilaktyka i rehabilitacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Pędich W., (1996), *Ludzie starzy*, Wydawnictwo Centrum Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa.
- Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Szarota Z., (2010), *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków.
- Szatur-Jaworska B., (1991), *Społeczna kwestia ludzi starszych*, [w:] *Społeczne kwestie starości*, Rysz-Kowalczyk B. (red.), Wydawnictwo IPS UW, Warszawa.
- Szatur-Jaworska B., (2000), *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, ASPRA-JR, Warszawa.
- Szmagalski J., (1999), *Siły ludzkie*, [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Lalak D., Pilch T. (red.), Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Szukalski P., (2007), *Proces starzenia się ludności – przyczyny, etapy konsekwencje*, [w:] *Geriatrya z elementami gerontologii. Podręcznik dla lekarzy i studentów*, Grodzicki T., Kocemba J., Skalska A. (red.), Wydawnictwo Medyczne VIA MEDICA, Gdańsk.
- Tomczyk Ł., (2011), *Kapitał ludzki seniorów a jego wartość społeczna w opiniach słuchaczy cieszyńskiego Uniwersytetu III Wieku*, [w:] *Aktywizacja, rozwój, integracja – ku niezależnej starości*, Szarota Z. (red.), Wydawnictwo Biblioteka Gerontologii Społecznej, Kraków.
- Trafiałek E., (2001), *Rola ludzi starszych w kontynuacji kulturowej*, [w:] *Demograficzne i indywidualne starzenie się, wyzwania edukacyjne*, Zych A. (red.), Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- Trafiałek E., (2004), *Ludzie starzy jako kapitał społeczny*, [w:] *Kapitał społeczny*, Frąckiewicz L., Rączaszek A. (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice.
- Tyszkowa M. (red.), (1990), *Dziadkowie i wnuki: charakterystyka stosunków wzajemnych*, [w:] *Rodzina a rozwój jednostki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Wiśniewska-Roszkowska K., (1991), *I ty kiedyś założysz rodzinę*, Wydawnictwo Michalineum, Warszawa.
- Woźniak Z., (2001), *Globalizacja problemów zdrowotnych i starzenia się a rodzina*, [w:] *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunki przemian*, Tysza Z. (red.), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Woźnicka E. (red.), (2002), *Wstęp*, [w:] *Gerontologia. Ludzie starsi jako jednostkowe siły społeczne*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi”, nr 7[17].

Źródła internetowe

GUS, Prognoza ludności na lata 2008–2035, 2009, www.stat.gov.pl (data pobrania: 18.09.2016).